

ДОСЛІДЖЕННЯ МАНІПУЛЯЦІЇ В ПЕДАГОГІЧНОМУ СПІЛКУВАННІ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 222–226

Розглядаються різні підходи до маніпуляції як засобу психологічного впливу, робиться спроба визначити місце маніпуляції у педагогічному спілкуванні. Аналізується доцільність використання маніпуляції у педагогічному процесі, а також досліджуються особистісні властивості вчителів, схильних до маніпуляції.

Сьогодні психологи намагаються вивчати різні аспекти проблеми психологічного впливу людей один на одного, серед яких особливе місце належить маніпуляції.

Маніпуляція як засіб психологічного впливу стала звичною, повсякденною частиною нашого життя. Зростаючий інтерес до цієї проблеми обумовлений прагненням учених аналізувати питання, пов'язані з допустимістю маніпулятивної дії на людину, а також з пошуком способів протистояння і захисту від маніпуляцій.

Слід зазначити, що професія педагога належить до тих професій, де необхідно справляти вплив на внутрішній світ іншої людини. Крім того, якщо педагог у своїй діяльності не досягає необхідного рівня професійної майстерності і не має впливу на учнів, є сенс говорити про відсутність у нього професіоналізму. З огляду на це педагогічна професія містить у собі можливості використання таких засобів впливу, які певним чином підвищують результативність діяльності, особливо в умовах, коли неможливо досягти педагогічних цілей на основі припустимих і нормативних засобів. Тому ми згодні з авторами, які вказують, що професія вчителя є однією з найбільш схильних до маніпулятивної деформації [1, 75]. Невипадково науковець А. Адлер вважає, що професія педагога належить до так званих *кратичних* професій (з грецьк. *кратос* — влада). Діяльність учителя, вихователя справді містить у собі приховані можливості для компенсації в нього глибинного відчуття меншовартості або шляхом досягнення невразливої владної позиції (че-

рез автократичний стиль), або за рахунок спритнішого і майстернішого — маніпулятивного — впливу на учнів. Такі маніпуляції особливо небезпечні, оскільки йдуть від авторитетного, значущого дорослого і впливають на ще не сформовану особистість учня, крім того, зазвичай здійснюються через “гру на струнах” почуттів дитини [4, 107].

Основні проблеми сучасної загальноосвітньої школи зумовлені труднощами, з якими стикаються багато вчителів у міжособистісному спілкуванні з учнями. У певних ситуаціях учителі для вирішення складних педагогічних ситуацій вдаються до маніпуляцій. Зокрема, дослідник Л. Мітіна стверджує, що у школі часто можна спостерігати неконструктивні способи впливу вчителів на учнів — ігнорування, пригнічення, використання маніпуляцій, які призводять до зламу особистості, до асоціальних форм поведінки, невротичних виявів і психосоматичних захворювань [5, 45]. Треба зазначити, що вчителі також зазнають маніпуляцій з боку учнів.

Зазначимо, що ця сфера знань є недостатньо дослідженою, особливо в контексті проблем педагогічного спілкування.

У науковій літературі термін “маніпуляція” має два значення: пряме і переносне. У прямому значенні під маніпуляцією розуміються майстерні дії, що виконуються руками; у переносному значенні вона визначається як “вид психологічної дії, при якій майстерність маніпулятора використовується для прихованого впровадження у психіку адресата цілей, бажань, намірів, відносин

або установок, що не збігаються з тими, які є в адресата в даний момент” [2, 52].

Проблеми маніпуляції розглядали як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники — Р. Гудін, О. Йокояма, Л. Прото, У. Рікер, Дж. Рудінов, П. Робінсон, Е. Берн, Д. Карнегі, Р. Чалдіні, Ф. Зімбардо, М. Ляйппе, Е. Шостром, Р. Шиллер, Є. Доценко, С. Кара-Мурза, О. Сидоренко, В. Шейнов, В. Знаков, О. Гуменюк та ін.

Більшість дослідників розглядають маніпуляцію як етично неприйнятний засіб впливу, оскільки вона спонукає іншу людину виконувати дії, що йдуть всупереч її інтересам або волі. Зокрема, науковець Е. Шостром вказує, що маніпулятивні прийоми погіршують встановлення позитивних взаємин між учителем і учнями. Він підкреслює: “Усі маніпуляції мають негативний характер і спрямовані на збереження або посилення контролю над учнями” [9, 126].

Негативний сенс маніпуляції як засобу впливу на учнів полягає в тому, що вона не розвиває творчість, винахідливість, продуктивність учнів, а навпаки, сприяє вияву пасивності, конформізму [9]. На нашу думку, неприпустимо, щоб учитель використовував учня як засіб досягнення своєї мети.

Науковець О. Сидоренко відзначає, що часто люди маніпулюють через власну слабкість, оскільки втратили надію досягти мети прямими методами [7, 65].

Є. Доценко стверджує, що однією з основних причин звернення до маніпуляції є мотиваційно-внутрішньоособистісні передумови, що існують у людини, до яких належать невротичні потреби й інерційні процеси. Інерційні процеси являють собою характерологічні особливості людини, звички. До невротичних потреб належать прагнення домінувати, бажання таємно контролювати, самостверджуватися за рахунок іншого [2, 75].

Таким чином, маніпуляція — це такий психологічний вплив на людину, коли приховуються мотиви, цілі, сам факт впливу, використовується психологічна сила, гра на слабкостях для досягнення власних результатів, а також вносяться зміни у мотиваційну структуру іншої людини (спонука до здійснення спроектованих маніпулятором дій). Оскільки маніпуляція у психології частіше розглядається як деструктивний спосіб впливу, застосування педагогом маніпулятивної дії, спрямованої на особистість учня і вихованця, суперечить принципам особистісно-орієнтованої освіти.

У літературі відсутній єдиний підхід до розуміння маніпуляції, не визначені критерії, за

якими маніпуляція відрізняється від інших видів психологічного впливу. Багато авторів описують ставлення до маніпуляції виходячи з власних уявлень. Існують різні точки зору щодо припустимості маніпуляції в міжособистісному спілкуванні. Особливо недостатньо вивчений маніпулятивний вплив у педагогічному спілкуванні та його психологічні наслідки.

Розглянемо допустимість маніпуляції у педагогічному спілкуванні між учителями й учнями, а також з’ясуємо особистісні властивості вчителів, схильних до маніпуляцій.

Є. Доценко зауважує, що маніпуляції здебільше носять руйнуючий характер, оскільки людина сприймається як об’єкт, за рахунок якої досягаються поставлені цілі, змінюється її потребово-мотиваційна сфера, перекладається відповідальність на неї, а результати привласнює собі маніпулятор. Проте в деяких ситуаціях, на думку автора, маніпуляція виступає як виправданий засіб: “Маніпуляція все ж таки більш припустима річ, ніж фізична розправа або пряме примушення” [2, 66].

Дослідник О. Сидоренко запропонувала свій погляд на проблему допустимості маніпуляції з етичної точки зору. Вона вважає, що маніпулятор — це майстер гри на чужих мотиваційних структурах, або струнах чужої душі. Для маніпулятора інші люди — це *знаряддя, перешкоди або видобуток* [7, 49]. На думку автора, роздуми, чи застосовувати маніпуляцію і як її застосовувати — це питання індивідуального етичного вибору людини. Кожного разу людина повинна сама вирішувати, маніпулювати чи ні в даній ситуації, і нести всю повноту відповідальності за це [7, 59].

Учитель, який використовує маніпуляцію як засіб впливу на учнів, може змінити поведінку дитини, але щирі відносини залишаються без зміни, отже, учень зупиняється у своєму розвитку, а значить, мета педагогічного процесу не досягається [2, 123]. На наш погляд, маніпуляції над дитиною, спрямовані на досягнення педагогом особистої “вигоди” (це так звані маніпуляції “гедонізму”), у вигляді почуття переваги, насолоди від влади та домінування, безумовно, неприпустимі.

Цікаву класифікацію маніпуляцій вчителів наводить Е. Шостром. Він виокремлює наступні прийоми: використання системи доносів, використання системи улюбленців, створення атмосфери невідомості, приниження, використання оцінки як покарання дитини, застосування невтішних порівнянь [9, 132–133].

Особистісні властивості вчителів, схильних до маніпуляцій, відрізняються від учителів з діало-

гічною спрямованістю. Л. Рюминою було проведено дослідження і виявлена відмінність у ціннісно-смысловій сфері вчителя-фасілітатора (актуалізатора) і вчителя-маніпулятора [6, 144]. Педагоги з діалогічною спрямованістю у спілкуванні більш гармонійні, спокійні, впевнені у собі й своєму житті, задоволені сьогоденням, планують майбутнє. Вони активні, орієнтовані на повне використання своїх сил, можливостей, здібностей. При наявності маніпулятивних схильностей педагоги зовні впевнені у собі, у своїй здатності викликати симпатію і схвалення інших, однак внутрішньо не впевнені у собі та у своїй можливості контролювати власне життя. Вони дуже активні, але при цьому їх мало цікавить ефективність, продуктивність такої активності; вони спрямовані в майбутнє, бо у ньому бачать сенс власного життя, але їхні плани не мають реальної основи у сьогоденні. Такі педагоги мало зацікавлені у своєму розвитку, пізнанні, творчості, тому що воля, незалежність для них не так важлива. У педагогів з маніпулятивною спрямованістю в спілкуванні спостерігається несформованість ієрархії інструментальних цінностей. Вони досить різні. За словами Л. Рюминою, це не випадково, тому що для успішного маніпулювання потрібно мати різноманітні засоби. Якщо проаналізувати термінальні цінності, то для вчителів, схильних до маніпуляції, найбільшу значущість мають конкретні цінності (здоров'я, цікава робота, щасливе сімейне життя), що стосуються особисто них, а для вчителів з діалогічною спрямованістю — активні цінності (продуктивне життя, активне діяльне життя, щастя інших, цікава робота) [6, 147].

Таким чином, головною відмінною рисою вчителів, схильних до маніпуляцій, є дисгармонійність і суперечливість особистості. Людина, що вибрала в якості основного саме цей тип ставлення до інших, часто сама стає жертвою власних маніпуляцій: починає саму себе сприймати фрагментарно, переходить на стереотипні форми поведінки, керується помилковими мотивами і цілями.

Оскільки однією з проблем нашого дослідження є міра поширеності маніпуляції в педагогічному спілкуванні і питання про її припустимість, ми провели дослідження за участю вибірки 109 вчителів м. Луганська і Луганської області. Вік випробовуваних — від 23 до 60 років. Педагогічний стаж — від 3 до 36 років.

У якості методик ми використовували спеціально розроблену анкету, за допомогою якої передбачалося виявити ставлення вчителів до того,

чи допустимі маніпуляції в педагогічному спілкуванні, а також визначити, на їхню думку, системи відносин, в яких маніпуляція більш допустима; опитувальник “Діагностика схильності до маніпуляції”, також розроблений нами, за допомогою якого вивчався рівень схильності до маніпуляції вчителів; “16-факторний особистісний опитувальник” Кеттелла, — застосовувався з метою вивчення особистісних рис учителів; методика “Ціннісні орієнтації” М. Рокіча — використовувалася з метою вивчення пріоритетних ціннісних орієнтацій вчителів, а також методика діагностики типологій психологічного захисту Р. Плутчика (в адаптації Л. Вассермана, О. Єришева, Е. Клубової) — застосовувалася з метою вивчення механізмів психологічного захисту.

У результаті опитування респондентів нами отримані такі результати. Переважна більшість всіх опитаних (76 вчителів, 69,7 %) вважає за доцільне застосування маніпуляцій в педагогічній діяльності. Неприйнятною маніпуляцією вважають 33 педагоги, що складає 30,3 % усіх опитаних.

На питання, в якій системі відносин частіше використовуються маніпуляції в педагогічному спілкуванні (з боку вчителя — “вчитель — учень”, з боку учня — “учень — вчитель”, з боку адміністрації школи — “адміністрація — вчитель”, маніпуляції в системі “вчитель — вчитель” і “вчитель — батьки”), ми попросили вчителів проранжувати відповіді, тобто розмістити їх залежно від частоти, з якою зустрічається явище, за місцями 1, 2, 3, 4, 5 (від більшого показника до меншого), і отримали наступні результати.

На першому місці за частотою поширення маніпуляцій у педагогічному спілкуванні опинилася система “вчитель — учень” (це засвідчили 58 % опитаних педагогів). Як уже раніше зазначалося, маніпулятивні прийоми використовуються вчителями з метою утримання контролю над “важкими” учнями [9, 126].

У дослідженнях науковця В. Чернобровкіна виявлено, що у проблемних педагогічних ситуаціях учителі часто зосереджуються передусім на збереженні свого авторитету та іміджу. Тому, на думку автора, такі педагоги складну педагогічну ситуацію намагаються вирішити з позиції власних інтересів і цілей, вони нерідко використовують інших як засіб для досягнення власного успіху, замість того, щоб подивитися на ситуацію з позицій різних учасників процесу і знайти конструктивне рішення. Автор також зазначає, що домінування егоцентричної позиції у структурі особистості педагога призводить до маніпуляції учнями [8, 259].

Друге місце на основі частотних показників посіла система “адміністрація – вчитель” (35 % опитаних учителів). Часто вчителі наводять як приклад ситуації, в яких керівники шкіл маніпулюють ними. На часті маніпуляції вчителями з боку адміністрації школи вказує В. Чернобровкін [8, 257].

На третьому місці на основі кількісних показників опинилася система “вчитель – батьки” (32 %), на четвертому місці – система “учень – вчитель” (33 %), на п'ятому місці – система “вчитель – учитель” (31 % опитаних педагогів).

Таким чином, найчастіше маніпуляції використовуються вчителями як засіб впливу на учнів, при цьому менше всього вчителі вдаються до маніпуляцій у міжособистісному спілкуванні між собою.

У результаті кореляційного аналізу нами встановлено, що результати анкети “Допустимість маніпуляції у педагогічному спілкуванні” корелюють з шкалами 16-факторного особистісного опитувальника Кеттелла. Так, у вчителів, що лояльно ставляться до маніпуляції в педагогічному спілкуванні, переважають такі риси характеру, як проникливість ($r = 0,23$ при $p < 0,05$), достатньо високий рівень інтелекту ($r = 0,33$), самовпевненість ($r = -0,36$), несумлінність (заради власної вигоди здатні на нечесність і обман) ($r = -0,26$), конформність (невміння відстояти свою точку зору простим відкритим способом, залежність від групи) ($r = -0,27$).

Таким чином, учителі, схильні до маніпуляцій, мають суперечливі риси характеру. З одного боку, їм властиві хороші інтелектуальні здібності, проникливість, самовпевненість, з іншого – вони егоїстичні, несумлінні, можуть не дотримуватися моральних норм і не докладати особливих зусиль при виконанні суспільних норм, заради власної вигоди здатні на обман, схильні до інтриг і витонченої підступності, хитро й уміло будують свою поведінку, залежні від інших.

За даними кореляційного аналізу, вчителі, що допускають маніпуляцію в педагогічному спілкуванні, мають вищі показники за кількома стратегіями его-захисту. У них є тенденція до пригнічення інших ($r = 0,27$), до регресії ($r = 0,28$), до проєкції ($r = 0,29$) і до заміщення ($r = 0,29$).

Ми згодні з авторами, які вказують на те, що механізми психологічного захисту можуть негативно впливати на педагогічне спілкування, оскільки неусвідомлювані аспекти функціонування психологічного захисту знижують рівень контролю і свободи вибору дій, у педагога розвивається

одностороння підвищена чутливість до інформації, що стосується гідності власного “Я” [10, 52–53; 8, 320]. Суб'єкт при цьому обмежений у використанні особистісного потенціалу, професійних знань, що знижує його соціальну і психологічну захищеність. Остання виражається передусім у тому, що порушується контакт з учнями, виникають психологічні бар'єри у спілкуванні, стає неможливою свідомо, вольова зміна негативних якостей, які через “захист” педагог заперечує. Все це обумовлюється неможливістю критичного аналізу власних негативних якостей, а наявне гіперболізування подібних якостей в інших, егоїстичне прагнення до затвердження достоїнств свого “Я” [10, 52].

На думку Т. Яценко, особливо деструктивною для виховної взаємодії з учнями є тенденція знецінення якостей іншої людини, дискредитація її достоїнств, а також прагнення до маніпулювання її поведінкою [10].

На основі кореляційного аналізу з'ясовано, що існує зв'язок між лояльним ставленням учителів до маніпуляції в системі “вчитель – учень” і шкалами методики “Ціннісні орієнтації” Рокіча. У вчителів, що допускають маніпуляцію в міжособистісному спілкуванні з учнями, серед інструментальних цінностей переважають, з одного боку, “ефективність у справах” (працьовитість, продуктивність в роботі) ($r = 0,25$ при $p \leq 0,05$), “самоконтроль” ($r = 0,25$), “терпимість до поглядів і думок інших” ($r = 0,25$), з іншого – “непримиренність до недоліків в собі та інших” ($r = 0,29$). Серед термінальних цінностей переважає, з одного боку, “продуктивне життя” ($r = 0,27$) (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей), з іншого – “розваги” ($r = 0,28$) (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків). Також учителі, схильні до маніпуляцій, не відчувають повноту життя, робота часто сприймається ними як нецікава, про що свідчать зворотні кореляції результатів анкетування з шкалами ціннісних орієнтацій Рокіча ($r = -0,31$; $r = -0,30$).

Отже, у вчителів, схильних до маніпуляцій, спостерігаються достатньо суперечливі ціннісні орієнтації. Л. Рюмшина також відзначає суперечливість ціннісних орієнтацій у педагогів з маніпулятивними схильностями [6, 147].

Таким чином, теоретичне та емпіричне дослідження проблеми маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні показало, що маніпуляція є достатньо поширеним засобом впливу педагога на учнів. Педагоги досить лояльно ставляться до

застосування маніпуляцій в педагогічній діяльності.

Проведене дослідження показало, що вчителі, схильні до маніпуляцій, мають достатньо суперечливі риси характеру, такі як проникливість, самовпевненість, хороші інтелектуальні здібності, але при цьому їм властиві конформність, несумлінність. Вони більше схильні до таких механізмів захисту, як пригнічення інших, регресія, проєкція і заміщення.

Перспективи подальшої роботи ми бачимо в напрямі більш досконалого вивчення проблеми маніпуляції у педагогічному спілкуванні, у продовженні вивчення особистісних властивостей учителів, схильних до маніпуляцій, а також у розробленні корекційних прийомів тренінгової роботи з учителями, спрямованої на поглиблення і розширення їхньої професійної рефлексії. Це дозволить учителям вийти на рівень ухвалення свідомих і відповідальних рішень про застосування деструктивних способів педагогічного впливу.

Література

1. Битянова М. Р. Социальная психология: наука, практика и образ мысли. — М.: ЭКСПО-Пресс, 2001. — 576 с.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита: Монография. — СПб.: Речь, 2003. — 304 с.
3. Литвинчук О. М. Причины возникновения манипуляции у педагогическому спілкуванні // Наук. записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка: У 4 т. — К.: Главник, 2005. — Т. 2, вип. 26. — С. 479–482.
4. Литвинчук А. Н., Чернобровкіна В. А. Манипуляция как средство психологического влияния в педагогическом общении // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Зб. наук. пр. / Гол. ред.: Г. П. Шевченко. — Вип. 5 (11). — Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2005. — С. 103–114.
5. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя. — М.: Флинта; Моск. психолого-соц. ин-т, 1998. — 200 с. — (Сер. “Б-ка школьного психолога”).
6. Рюшшина Л. И. Эмпирическое изучение стилей поведения педагогов // Вопр. психологии. — 2000. — № 1. — С. 142–149.
7. Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояние влиянию. — СПб.: Речь, 2002. — 256 с. — (Сер. “Психологический тренинг”).
8. Чернобровкін В. М. Психология прийняття педагогічних рішень: Монографія. — Луганськ: Альма-матер, 2006. — 416 с.
9. Шостром Э. Человек—манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Пер. с англ. Н. Шевчук, Р. Римской. — М.: Апрель-Пресс, Изд-во Ин-та психотерапии, 2004. — 192 с.
10. Яценко Т. С. Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями: Книга для вчителя. — К.: Освіта, 1993. — 208 с. — (Наук. вид.)

Дослідження проблеми маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні довело, що маніпуляція є досить поширеним засобом впливу педагога на учнів. Учителі лояльно ставляться до застосування маніпуляцій в педагогічній діяльності і нерідко використовують їх для вирішення важких педагогічних ситуацій. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що вчителі, схильні до маніпуляцій, мають досить суперечливі риси характеру, у них великі показники за механізмами “его-захисту”, вони мають специфічні ціннісні орієнтації.

Исследование проблемы манипулятивного влияния в педагогическом общении показало, что манипуляция является достаточно распространенным средством воздействия педагога на учеников. Учителя лояльно относятся к применению манипуляций в педагогической деятельности и нередко используют их для решения трудных педагогических ситуаций. По результатам эмпирического исследования установлено, что педагоги, склонные к манипуляциям, имеют достаточно противоречивые черты характера, у них высокие показатели по механизмам “эго-защиты”, они имеют специфические ценностные ориентации.

The researching of the problem of the manipulative influence in pedagogical intercourse showed that manipulation quite often uses as a facilities of the pedagogue’s influence on the pupils. The teachers are treat truly to the using of the manipulation in their activity and use it not infrequently for the decision of the difficult pedagogical situations. Our research showed that the teachers are inclined to the manipulations, they have quite contradictory patterns of the character, large indexes of the mechanism of “ego-protections”, they also have the specific value orientations.

Надійшла 10 вересня 2009 р.